

NÉZŐ

ALOIS WOLDAN

A cs. és kir. hadsereg a két világháború közötti és a világháború utáni lengyel irodalomban

Az Osztrák Császárság, illetőleg a későbbi K. u. K. Monarchia hadserege elsősorban az úgynevezett „galíciái” lengyel szerzők témája. Azoké az íróké tehát, akik egyfelől Galíciából származnak, másfelől Lengyelország e területének, egyúttal a Monarchia koronatarományainak viszonyairól adtak vagy adnak hírt. Lényegében három fázisát különböztethetjük meg e Galícia-irodalomnak, s e fázisok irodalmon kívüli cezúrákkal határolódnak el egymástól: 1918-ig olyan korszakban született a Galícia-irodalom, amelyben a szóban forgó terület ezt a nevet viselte; 1918 után ez az irodalom leszámol a közvetlen múlttal; s mintegy 1960 után fakad föl a legújabb lengyel irodalom Galícia-„áramlata”. E két utóbbi időszakra szorítkozunk, mivel az osztrák katonaság ábrázolásának kérdését tekintve jellegzetes különbségek fedezhetők föl, és ezek tültmutatnak a megjelenített témán.

A két világháború között sokkal inkább köthető a hadsereg ábrázolása meghatározott műfajokhoz, és inkább van alárendelve immanens törvényeknek, mint a háború után keletkezett alkotásokban. Aligha meglepő, hogy a 20-as, 30-as évek lengyel *pacifista* regényei az első világháború reakciójaképpen jelennek meg, és az osztrák hadsereg – akárcsak más nemzeti seregek – ennek megfelelően negatív szerepet játszanak. E regényalakzatra példaértékű József Wittlin (1896–1976) *A föld sója* (1936) c. műve, amely egy tervezett, de sosem elkészült trilógia első része. Főhőse a „türelmes gyalogos”, Piotr Niewadowski, aki mindenféle háború értelmetlenségét és eszelősségét nem a fronton, hanem a háterszágban éli át: az a magyar kiképzőtábor, ahová a hucul paraszt behívása után eljut, a laboratórium egy fajtája, szűk térben és mintegy vegytisztán mutatja föl a mindenféle katonaságra jellemző mechanizmust. Az osztrák hadsereg alkotja az elemzés anyagát, s ezt Wittlin saját tapasztalataiból ismerte: érettségizőként hívták be földijével, barátjával, írótársával, Joseph Rothal együtt, aki az első világháborúban szerzett élményei alapján lett „vörös József”-fé. Ellentétben azzal a közvetlen vádbeszéd jellegű írásművel, amelyet Wittlin tíz esztendővel hasonló témájú regénye előtt fogalmazott, *A föld sója* pacifista szándékait más eszközökkel közvetíti – így már a címben fölcsendülő bibliai-vallásos stilizáció révén. Ekképp válik a főhős előtt, aki tudatlanságával egyszerre testesíti meg a „tisztá balgát” és a bibliai szenvedőt, a sorozóbizottság az „utolsó ítélet”-té, amely természetesen kizárólagosan a *Pokol* ítélete, azonos a frontra küldéssel. A jövőendő katona civil ruháival együtt elhagyja – Pál után szabadon – a „régit embert, hogy a méltó, császári öltözetben megválhasson egészségétől, majd életétől”. Mielőtt a rekruták a tulajdonképpen „tűzkeresztés”-be, a frontra kerülnének, már

a kiképzőtáborban bevezettetnek a „függelém vallása”-ba, amely a kényszerű „hitközösség” lényege. Mögötte azonban csak a félelem rejlik azoktól a drasztikus büntetésektől, amelyek a legcsekélyebb hiba esetén a rekrutákra várnak. Bachmatiuk törzsőrmester, a főhős ellenjátékosa figurájában olyan típust teremtett Wittlin, akiben a háborús gépezet értelmetlenségei és borzalmi személyesednek meg – alig felülmúlható módon; ez a neve szerint ukrán tiszthelyettes, akinek atyja a szolgálati szabályzat, anyja a „függelém”, abban látja feladatát, hogy a „népségből embert faragjon”, azaz a civilekből katonákat, méghozzá gyalogosokat és osztrákokat. „Úgy művelte a tiszta katonaságot, miként mások a tiszta költészetet.” Katonaság a katonaságért. Ez a keserű irónia mégsem képes a katonák rendeltetéséről elterelni a figyelmet, a halálról, amely egyértelműen kiolvasható a szolgálati szabályzatból: „De a katonás halál, a császári és királyi, ellentétes a civilek halálával, minthogy a békeidőszakokban nem számolhatunk katasztrófákkal. Hála a szolgálati szabályzat 702., 703., 717. és 718. §-ának, minden egyes katona nyugodtan, finoman és veszélytelenül halhat meg, amiként élt.”

Hasonlóképpen negatívan ábrázolja a katonaságot – kiváltképpen a cs. és kir. sereget – a két világháború közötti időszak jellegzetes műfaja, a *fejlődésregény*, amelynek példájául Emil *Zegadłowicz Motorok* (1938) c. alkotása szolgál. A katonai szolgálat itt az ifjú főszereplő fejlődésének egy szakasza, amely azonban nem viszi előbbre, ellenkezőleg, hátráltatja, minthogy egy fiatalember akarata, szabadságigénye, művészi ambíciói az értelmetlen, vak fegyelemnek vannak alávetve. A főszereplő, Cyprian Fałn ráadásul az első világháború egyik frontjára vetődik, ahol könnyen elveszítheti oly reménytelenül induló ifjú életét. Ezért követ el Cyprian mindent, hogy kikeveredjen ama „háló”-ból, amelyet számára az uralkodó szőtt, s amelyet a tábormokok és a káplárok szorgosan vigyáznak, s még náluk is inkább az őrmesterek felügyelnek. Az általános hadkötelezettség, majd mozgósítás beindítja – a címnél maradva – az ifjú életerejének „motorjai”-t, hogy életét megőrizhesse. Kétségkívül kényszerű elrendeléseként bukkan föl ebben a szövegben is a katonahalál, az elbeszélői perspektívából szemlélve expresszionista képek által elevenedik meg, mint például a frontra utazó rekruták búcsúzásának leírásakor: „A halálra ítélt, spermákat termelő férfiak sebes lábai elé hulltak a fehér virágok; kendőcskéik lengtetettek! Volt valami förtelmes ebben a kont-rasztban: az elítéltek, kiket vágóhídra hurcolnak és az őket búcsúztató utca értelmetlen magahittsége.” A katonaság és a háború felszínének ilyesféle drasztikus leírásához járul az elemző nézőpont, amely szarkasztikus iróniával leplezi le a hadsereget működtető apparátus gépezetét: az értelmetlen parancsok engedelmes végrehajtását, a *primum salutare, nunquam philosophare* [először is tisztelegni, sohasem bölcselkedni] elvét, amely kizárja az önálló gondolkodás lehetőségét; ugyanígy van szó a hatalmasok anyagi érdekelttségéről, akik „kegyesen megengedték alattvalóiknak, hogy a különféle hazákért kölcsönösen fölmelessék egymás beleit, mindez a magas kormányzatoknak lehetővé teszi, hogy elégedetten élvezhessék a fényt és bankbetéteiket”. A katonaság nevetséges oldala, például a csúf maskarára emlékeztető egyenruha, a patetikus és az obszcén egymásutánja a vasárnapi istentisztelet és a nemi kontroll jeleneteiben – annak, aki ismeri a katonaság sajátos vonásait, több mint fekete humor, amely a megsebesített és nyomorékká tett háborús áldozatok expresszionista leírásával egészül ki.

A cs. és kir. katonaság mulatságos vonásainak előtérbe kerülése egy harmadik műfajra, a *szatírra* jellemző. Elterjedt már a XIX. századi Galícia-irodalomban is, ritkábban bukkan föl a két háború között. Mégis jó példa Kazimierz *Sejda Cs. és kir. szökevények* (1930) c., lengyel Švejknek nevezhető műve, amely természetesen nem egyenértékű *Hašek* remekével, s amely joggal merült feledésbe (s ezen nem változtatha-

tott az 1987-es új kiadás sem, amely az egy évvel korábbi, J. *Majewski* készítette filmváltozatot követte). E regény kollektív hőse az őrzetű Kania köré tömörült katonák egy csoportja, amely mindenekelőtt a hátszágban egy garnizont fordít föl fenekestül, mielőtt szökve menekülne a harci bevetés elől. A humoros elem egyértelműen uralkodó, csak a regény vége felé komorodik el a tónus, mikor a szereplők vonaton cél nélkül szelik keresztül a háború sújtotta Habsburg Birodalmat. A kisember jónan esze és az egyszerű katona akarata, hogy túlélje a borzalmakat, erősebbnek bizonyul a hatalmas katonai apparátusnál. A szereplők föllelik a rést a rendszeren, amelyet belülről, mechanizmusát kiismerve, bomlasztanak. Így jut a szerző a nem egészen megalapozatlan következtetésre: „ha ezek a katonák találékonyságukat a fronton vetették volna be, a központi hatalmak rövid időn belül megnyerték volna a háborút.” A kis szökevénycsoport egy-egy lengyelből, magyarból, zsidóból, ukránból és olaszból áll, ez érzékelteti a különféle nemzetiségek szolidaritását és együttérzését, amely az első világháború végére már megszűnt létezni a Monarchia roppant keretei között. Így az „Osztrákok, kilépni!” parancsra már senki nem lép ki a sorból, a császárhimnusz ismételt elénekelése a katonákkal kudarcba fullad, s az instruktort az örültek házába kell szállítani. A katonaságon belül létező szeparatista tendenciákra – ha kevésbé szatirikusan is – a már idézett szerzők is utaltak. Wittlin emlékezik meg a nevezetes „Zde”-afférról, amikor a cseh tartalékosok vonakodnak attól, hogy a jelentéskor az előírt német „hier”-t [jelen] használják. Zegadłowicz a csehekben általában „Hötzendorf Ausztria-mániájának” ellenségeit fedezi föl. Az osztrák katonaság bírálatának ez a leglényegesebb pontja, ez található meg más szerzőknél is, akik a békeidők seregét írják le, de e művek nem sorolhatók be a példaként említett regényalakzatok közé (mint amilyen St. *Vincenz* tetralógiájának első része, J. *Kossowski* elbeszéléskötete 1927-ből).

Kevés pozitívumról emlékezik meg a két világháború közötti lengyel irodalom az osztrák katonaságról szólva, mégis idetartozik a visszaemlékezés a katonazenére. Minden vasárnap pontban 12-kor a galíciai garnizonvárosokban felhangzik a Radetzky-induló, megalapozva a „placmuzyka” [térzene] hagyományát, amely – ha változó formában is – tovább él a két világháború között. Zygmunt *Nowakowski* *Jóreménység foka* (1931) c. regényében az egyébként vérbeli lengyel patrióta nagymama, aki mindenek elkeseredett ellensége, ami osztrák, megállapítja: „az osztrákok, ezek a kópék, egyetlen pompás dologgal rendelkeznek, s ez a zenéjük.”

A második világháborút követő időszak, főleg az utolsó három évtized Galícia-irodalma lényegét tekintve különbözik az előző periódusétól; ennek következtében a cs. és kir. hadsereg ábrázolása is másmilyenné lesz. Bizonyosan közrejátszik ebben a nagyobb időbeli távolság, illetőleg a második világháború okozta cezúra, ezután már nem lehet szó elhatárolódásról a múlttól, hanem a múltban történtek utoléréséről, amelyet szívesebben értelmeznek „múlta irányuló utópia”-nak, mint Galícia-mítosznak. Ennek része az osztrák hadsereg, illetőleg kialakulásában az osztrák seregek is része van. Ezért nyúlnak az írók érezhető kedvvel az első világháborút megelőző békekor-szakhoz, amelynek hátterében a hadsereg más minőségként jelenik meg, mint a háborúban.

A soknemzetiségű és nemzetek fölötti állam már Claudio *Magris* „Habsburg-mítosz” tézise óta alapvonalnak számít, amely a dunai Monarchiáról szóló irodalmi elképzeléseket is meghatározza. Ez érvényes a hadseregre is, s nemcsak néprajzi tény, hanem közvetíti az összetartozás érzését is – egyetlen nagy családra emlékeztető módon. Ekképp gondol vissza A. *Kusniewicz* *Eroica* c. regényének (1963) hőse, egy osztrák származású magas rangú náci tiszt Párizsban, börtöncellájában a második világháború

idején a stockerau-i ulánus laktanyára, mint védelemre az atyai rendben: „A mi atyánk és az enyém – a cs. és kir. ulánus ezred, Habsburg-Estei Ferenc Ferdinánd trónörökös-ről elnevezve. Vörös nadrágok. Világoskék ulánusmenték. Zöld csákók. Emberek nevekkkel, melyek jelezték: viselőik az egykori Monarchia valamennyi tartományából jöttek, Rukavina, Rokitantzky, gr. Clary és Aldringen, Sihlava, Lichtenstein herceg és dr. Rauch. Együtt. Valóban egy család.”

Az egyes ezredek újra meg újra leírt egyenruhái jóval többek a pontos emlékezés részleteinél. Külső jelzései egy meghatározott réteghez tartozásnak – sajátos értékekkel és normákkal, egy meghatározott életvitel formáival, elegáns viseletével. Kitetszik, hogy a háborút követő irodalom leginkább a tisztikart mutatta be, míg a két világháború között – ettől eltérően – az irodalom inkább a közkatonaikat választotta hőseiül. Nemesi sarj Andrzej *Stojowski A kocsi c. regényének* (1972) főszereplője, aki egy előkelő lovasezredben tölti életének egy szakaszát, s ezáltal vezetetik be a társaság világába: „sem bilincs, sem kikötés nem fenyegette a tisztet, nem kellett ugrándozi, és lábhoz tett fegyverrel álldogálni, nem rémítette őket büntetésül verés, nem ismerték a fogdát – ellenben mindenüvé volt bejárásuk, megfordultak az Udvarban is, Károly Lajos főherceg ulánusait szívesen látta a nagyvilág.” Ennek az összetartozásnak, mint már volt róla szó, külső jele az egyenruha, amely jóval a Monarchia felbomlása után is megmaradt, jóllehet, egészen más körülmények közepette. Azt az elképzelést, amely a „mundér varázsához” az egyenruhába öltözött sereg legyőzhetetlenségét társította, az első világháború eseményei cáfolták meg. Julian *Strykowski A vendégfogadó c. regényében* (1966) a zsidó kocsmárosnak kell megállapítania, hogy az ablakán kopogtató, pompás öltözötű huszárok nem egy győztes, hanem egy legyőzött sereg katonái. „Berlinben pedig azt mondogatták az osztrák katonaságról, hogy szép, de szerencsétlen hadsereg.”

A cs. és kir. hadsereg olyan értelemben történelmi „nagyság”, hogy történelmet testesít meg, őrzi és tovább közvetíti. Így vezethető vissza egyes ezredek hagyománya Wallenstein koráig, vagy legalább Savoyai Jenő hercegig, a családok katonatagjai egy és ugyanazon ezrednél szolgálnak generációról generációra. A katonaság hagyományaiiban – a Monarchia hivatalnokaihoz hasonlóan – túléli a Birodalom és a hadsereg tényleges, 1918. novemberi végét. Nem pusztán az említett vasárnapi térzenéket a Radetzky-indulóval öröklük az utódállamok katonai szokásvilágukban, hanem viszontlátjuk az osztrák hadsereg számos tisztjét a lengyel katonaságnál; jócskán elűnnek az orosz szolgálatból idekerült kollégáiktól: az egykori osztrák tiszték „eszések és hűvösek”, még ivászatokkor sem „kitárukóznak”, mivel tudnak mértéket tartani. A cs. és kir. katonaság több évszázados örökségének végül a második világháború vet véget, magával ragadva a cs. és kir. tiszték utolsó képviselőit. Így őrizte meg, titokban dr. Rauch, a zsidó törzsorvos, a holocaust áldozata, *Kusniewicz Eroica c. regényében* a császári monogrammal ellátott ulánusszabályát a második világháború éveig, mint egy értékrendszer anyagi jelképét, és A. *Stojowski Az elesettek felhívása c. elbeszélésében* (1968) a lengyel hadseregben szolgáló ezredes, Hockowski az egyik utolsó lovasrohamban, 1939 őszén esik el. Gondolataiban azonban az első világháború hasonló csatáiban jár, abban a korszakban, amelyhez igazán tartozik: „A háború kitört. Az első háború. Az utolsó valódi háború. Az orosz front. Csetepaték. A gárdalovasság ellentámadásra lovalog előre. Gépfegyver kattogása. Gott erhalte, Gott beschütze... az ősellenséggel harcolnak... unsern Kaiser und das Land... s egyszer majd nem lesz többé ősellenség, sem minden oroszok cárja...”

A cs. és kir. katonaság túlnyomórészt pozitív ábrázolása mellett a háború utáni irodalomban a kritika elemei ritkán, jóllehet, érezhető módon találhatóak föl. Így a realista irányzatú történelmi vagy társadalompolitikai regényekben, ahol bemutattnak az embertelen testi fenytések miatt az osztrák seregből Napóleón hadához átszökő galíciai katonák (Tadeusz Kudliński: *Pajzssal vagy pajzson*, 1960), vagy a bécsi birodalmi gyűlések energikusan küzdő szocialista képviselőjének ábrázolásakor (Marian Ruth-Buczowski: *Nagy álmok*, 1956). A szatíra szintén irgalmatlanul ítélkezik a cs. és kir. katonaság Habsburg-mítosza felett, s mintegy kiegészítő korrekcióul szolgál. Példaként említjük Kudliński *A Grabowski-nemzetség mondája retro-karikatúrában ábrázolva* c. művét (1980). A karikatúra itt az álértékek leleplezésének módszere, miközben a hadsereg a főszereplő életútjának egy állomása. A soknemzetiségű tisztikar nem a „viribus unitis” [egyesült erővel] jelszó példázata, a „mündér varázsa”-ból az első világháború napjaira nem sok maradt, ősászári és királyi felségének közkatonája „sokkal inkább lesz Švejkhez, mint annak karikatúrájához hasonló”; és végül a Radetzky-indulót, a Monarchia katonai hagyományainak jelképét és jelzését teljesen ellenkező értelművé forgatják ki: „Arm und Arsch an Arsch spiel’ ma den Radetzky-marsch” [Kart karba, segget seggbe öltve húzd nekünk a Radetzky-marsot]...

A háború utáni irodalomban ritkák az ilyen szatirikus ábrázolások; hozzájuk hasonlók azonban a cs. és kir. katonaság mítoszáinak ellensúlyát alkotó groteszk formák, amelyek egyes motívumok vagy egész elbeszélések során tűnnek föl. Egy szeszélyes elbeszélő tudósít A. Stojowski *Kastély a Kárpátokban* c. művében (1973) a szegedi huszárok törökön aratott győzelméről, amely a csipős-erős szegedi gulyás megfelelő fogyasztásának volt köszönhető; másutt a cs. és kir. flotta tisztjeinek útja Abbáziából egyenesen Neptunus birodalmába vezet, amely ugyancsak hasonlít a Monarchiához, illetőleg hadseregéhez. Neptunus olyanforma pofaszakállt visel, mint Ferenc József, s a tengermélyi lovasiskolában delfinek úszkálnak, az ottani tiszt borélyban meg sellők kínálják szolgáltatásaikat. A fantasztikus groteszknek ezt az irányzatát, amely a két világháború között élt Bruno Schulz elbeszéléseire emlékeztet, a galíciai szerzők ifjabb nemzedéke műveli. Olyan írókról van szó, mint Włodzimierz Plazniowski (szül. 1942) vagy Ryszard Sadaj (szül. 1950), akik megérdemlik, hogy a jövőben több figyelmet fordítsunk műveikre.

Ford.: FRIED ISTVÁN

A fordító jegyzete

Alois Woldan a salzburgi egyetemen tanít szlavisztikát, az osztrák polonisztika jelentős képviselője. Tanulmányai eddig német, osztrák, lengyel és orosz kiadványokban jelentek meg, *A cs. és kir. hivatalnok a jelenkor lengyel irodalmában* című értekezését közölte *A Monarchia a századfordulón* (Szeged, 1991.) című kötet. Woldan részben újabb adalékokkal egészíti ki Claudio Magris Habsburg-mítosz téziséit, részben azért, hogy a lengyel irodalom Monarchia-képének részleteit tárja föl, módosítja. Olyan értelemben járul hozzá a Monarchia-, illetőleg a Közép-Európa-mítosz jobb ismeretéhez, hogy regények és elbeszélések nemzet- és rétegtanulmányait mutatja föl, a Közép-Európa-kép osztrák vonásainak változásait az újabb lengyel irodalom évtizedeiben. Kiváltképpen fontos számunkra, hogy az újabb lengyel irodalomban újra meg újra felbukkanó Monarchia-téma variációit szembesíti a lengyel irodalom nemzeti és Közép-Európa-tudatával. A dolgozatban említett művek közül az alábbiak jelentek meg magyarul is: József Wittlin: *A föld sava*. Bratislava-Pozsony, 1937.; Julian Strykowski: *A vendégfogadó*. (Budapest, 1971.)